

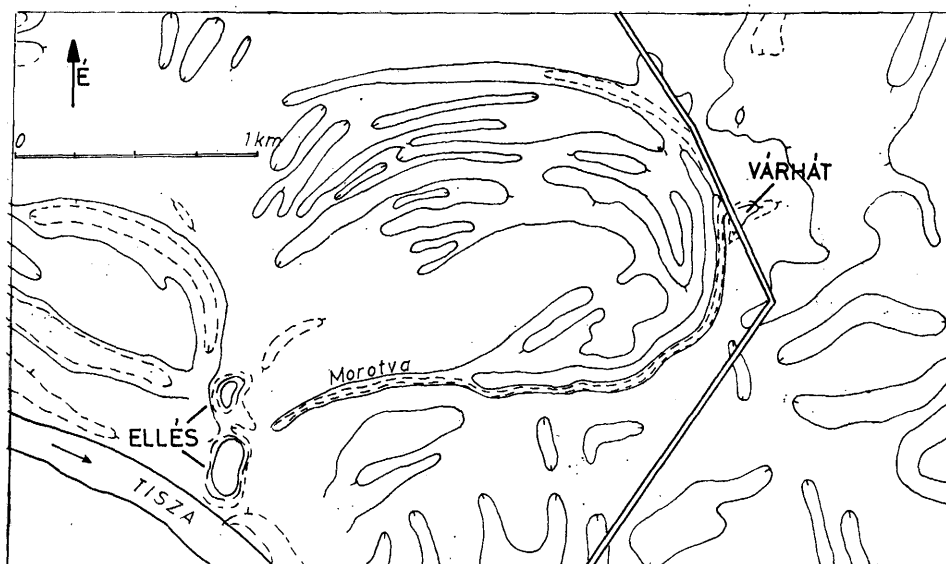
Középkori téглаégető kemencék Csongrádról és Békéscsabáról

LŐRINCZY GÁBOR

(Szeged, Móra Ferenc Múzeum)

A várhāti ásatás előzménye

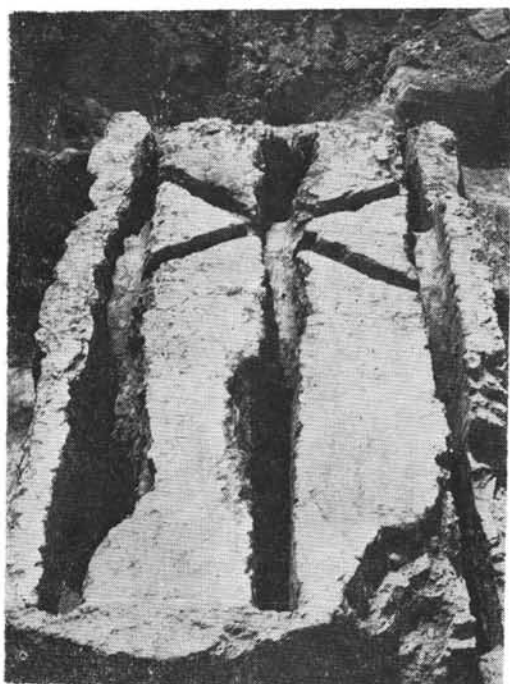
Csongrád északkeleti határrésze a *Nagyvérét*, amely hatalmas kiterjedésű, a Tisza és a Körös által közrefogott alacsony fekvésű terület. A múlt század utolsó harmadában elvégzett folyószabályozási munkák előtt a vízjárta terület két kiemelkedő magaslata a *Várhát*nak és *Ellés*nek nevezett dombhát volt. (1. ábra) A terület betelepítését, tanyásítását és mezőgazdasági hasznosítását csak a szabályozás után kezdték meg. Korábbi lakhatatlanságát jelzi az eddig ismertté vált gyér régészeti leletanyag is.

1. ábra. Ellés és Várhát topográfiai helyzete

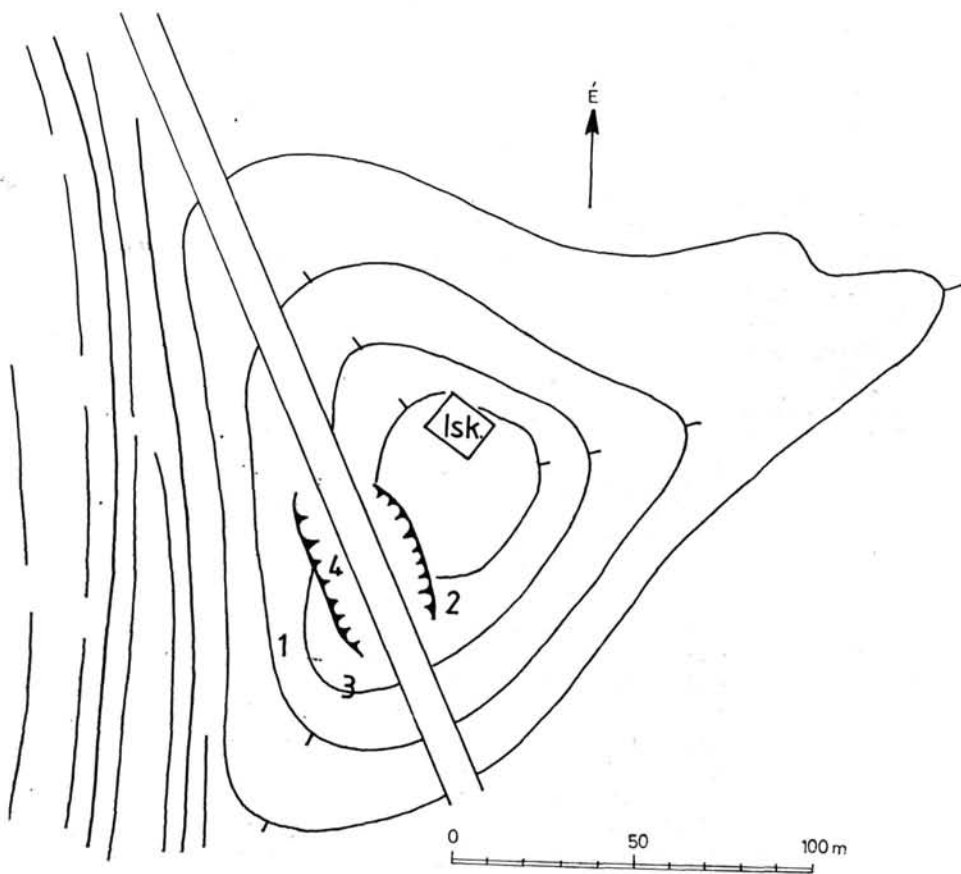
A legkorábbi adat, amelyet a területről és egyben a *Várhátról* ismerünk, 1863-ból származik. Eszerint az 1855. évi tavaszi áradás idején a Tisza vize a Várhát oldalából egy boltozott üreget, „alagutat” mosott ki.¹ Amint a későbbiekben látni fogjuk,

¹ Pestyh Frigyes helynévgyűjtésének a Várhátra vonatkozó részletét lásd TARI LÁSZLÓ 1979. 199.

1. kép. a) Az 1929-ben feltárt kemence részlete,
b) Ugyanaz a kemence az 1987. évi feltárás után keletről nézve

ezt egy kemence fűtőterével lehet azonosítani. Minden valószínűség szerint ez az esemény élt tovább a csongrádiak emlékezetében. A régiségek és a régészet iránt érdeklődő Farkas Sándor szentesi gyógyszerészsegéd 1882-ben Csongrádon járva a Várhátra is ellátogatott. Erre feltehetően a csongrádiaktól hallottak alapján került sor.² A Nagyrét benépesedését követően, 1903-ban a Várháton tanyai iskolát építettek. A munkálatok során a domb tetején egy — véleményünk szerint az előzővel nem azonos — kemencére utaló nyomokat figyeltek meg.³ Közel három évtizeddel ké-

2. ábra. A Csongrád-várháti kemencék egymáshoz viszonyított helyzete. 1. 1855-ben előkerült kemence, 2. 1903-ban megfigyelt kemence, 3. 1929-ben és 1987-ben feltárt kemence, 4. 1936-ban előkerült kemence

sőbb, 1929-ben a Várháton keresztül vezető mezei út melletti telken, szőlő alá forgatás közben egy újabb kemence került elő. Csallány Gábor, a Csongrádvármegyei Múzeum igazgatója az objektumot feltárta, majd fotózása után visszatemette.⁴ (2. ábra) A következő, véleményünk szerint a negyedik kemencére 1936-ban, a

² LŐRINCZY GÁBOR 1988. 8.

³ TARI LÁSZLÓ 1979. 202.

⁴ ZALOTAI ELEMÉR 1949. 17.

Csongrádot Csépvával összekötő mezei út műúttá való átépítése közben bukkantak. Az út melletti árok vonalába eső kemencét Csallány Gábor feltárása és fotózása után a további munkálatok megsemmisítették.⁵ (2. kép a. és b.) Csallány az általa feltárt kemencéket középkori fűtőalkalmatosságnak határozta meg.⁶ Csallány Dezső és Párducz Mihály a visszatemetett kemencét, vagy egy újabbat akart 1959 őszén feltárni. A néhány napos szondázó ásatás azonban eredménytelennek bizonyult, mivel néhány szórványos szarmata kerámiatöredéken kívül mást nem találtak. Csallány Dezsővel ellentétben, aki a kemencék készítését és használatát a hun kor idejére tételte fel, Párducz Mihály középkori fűtőkemencének tartotta a csak Csallány Gábor által készített fényképfelvételekről ismert objektumokat.⁷ A B. Nagy Katalin hódmezővásárhelyi régész által 1964-ben végzett szondázó ásatáson is csak néhány szórvány római-kori lelet került elő.⁸ A területről legújabbban az elmúlt években folytatott régészeti terepbejárás során kerültek elő leletek. A két folyó által közrefogott, több négyzetkilométernyi határból három lelőhelyen mindössze 5 darab szarmata és Árpád-kori cseréptöredék került elő.⁹ Az említett terepbejárás során a Várháton, 1986 őszén egy agyagnyerő gödör oldalfalában vörös elszíneződésre figyelt fel Pölös Andrea, Kertész Róbert régészhallgató és Rózsa Gábor földmérő mérnök, a megyei múzeumi szervezet munkatársa.¹⁰ Ezt követő közös terepbejárásunk során megállapíthattuk — ismerve a szentesi Koszta József Múzeum adattárában őrzött Csallány-féle fényképeket — hogy a gödörfalban látható vörösre égett objektum azokhoz hasonlónak a része lehet, amelyeket Csallány Gábor tárt fel.

Az előkerült objektum feltárását a megsemmisülés veszélye mellett egyéb okok is indokolták. A Csallány által feltárt kemencéhez hasonló azóta sem került elő. Így használatára és készítése idejére vonatkozóan csak egy újabb kemence feltárása és több szempontú vizsgálata adhatott választ. Ugyanakkor az objektum, egyedisége és előkerülési helye alapján több — nagyrészt megalapozatlan — hipotézis és teória kiindulópontjává vált.¹¹

A csongrád-várháti kemence

A lelőhely az északkelet—délnyugati fekvésű, megnyúlt háromszög alakú dombhátat nagyjából észak—déli irányban átszelő műút nyugati oldalánál helyezkedik el. Az 1987. augusztus első hetében lefolytatott egyhetes leletmentő ásatás során egy 6×3 méteres szelvényt nyitottunk az agyagnyerő gödör oldalánál. (3. ábra) A kemence letapasztott és keményre égett égetőfelülete a mai felszíntől 20 cm mélyen került elő. Az agyagba vájt 400 cm hosszú és 180 cm széles kemence égetőfelületét hosszában három, 370 cm hosszú és 13—15 cm széles légjárat tagolta. Ezeket a járatokat közepesen egy „X” alakú, 13—15 cm széles és ugyanolyan mély vájjal kötötték össze, amely feltehetően az egyenletesebb hőelosztást segíthette elő. Az égetőfelület hosz-

⁵ TARI LÁSZLÓ 1979. 199.

⁶ CSALLÁNY GÁBOR az előkerült és általa feltárt kemencékről 4 darab fényképen kívül semmilyen írásos vagy rajzos dokumentációt nem készített. Az objektumról alkotott véleményét az üveglemezeket tartalmazó borítékra írta rá. Az üveglemezek a szentesi Koszta József Múzeum Adattárában található az R 4290—93 sz. alatt.

⁷ CSALLÁNY DEZSŐ 1961. 28—9., PÁRDU CZ MIHÁLY véleménye: MFM. Adattár 380—76.

⁸ TARI LÁSZLÓ 1979. 202—205.

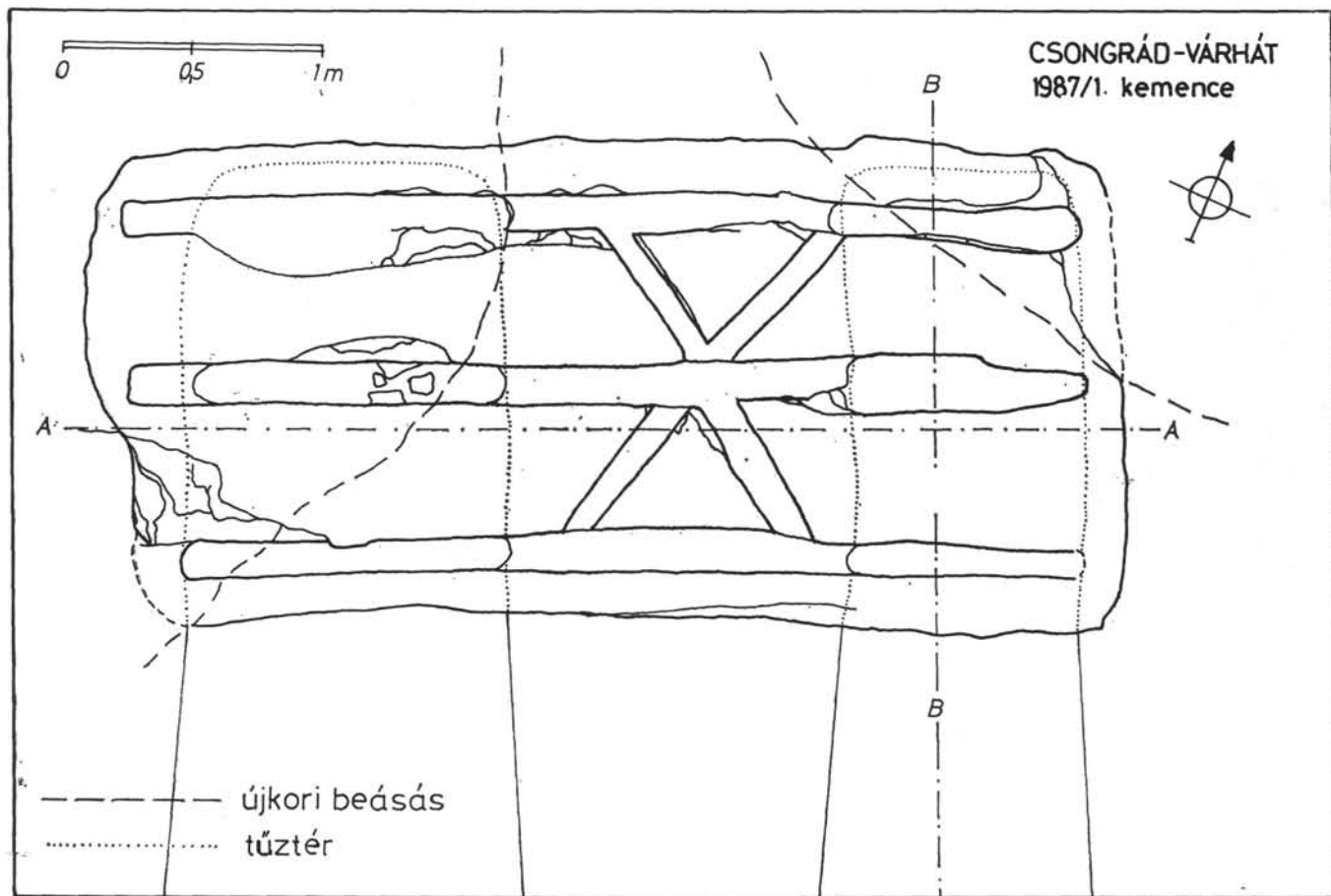
⁹ A területet bejáró Pölös Andrea régészhallgató szíves szóbeli közlése, melyet ezúton is köszönök.

¹⁰ Mindkettőjüknek köszönöm hogy felhívták figyelmemet az előkerült objektumra.

¹¹ CSALLÁNY DEZSŐ 1961., TARI LÁSZLÓ 1979., Az ásatást a városi tanács anyagi támogatása tette lehetővé.

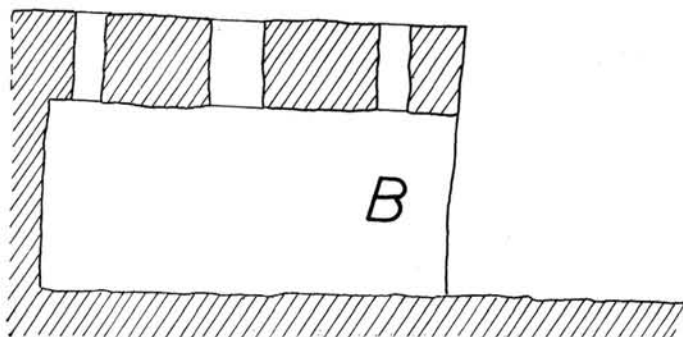
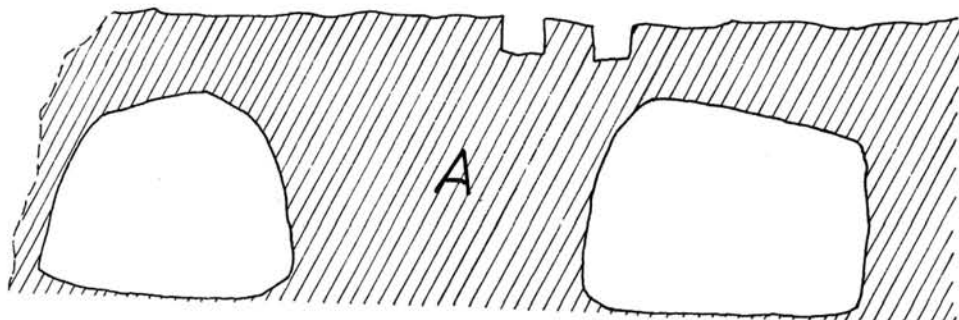
2. kép. Az 1936-ban feltárt kemence

3. ábra. A csongrád-várháti kemence felülnézete

szanti oldala alatt, egymástól 120 cm-re két, agyagba vájt 100—115 cm széles és 80—90 cm magas fűtőteret alakítottak ki. A fűtőtér és az égetőfelület között 30—35 cm vastag agyagréteg a már említett három járattal át volt vágva, tehát valójában egy rostélyt képezett. A járatok, az égetőfelület és a tűztér egyenletesen tapasztott és elsímított felületű volt, amely használat közben 2—3 cm vastagon keményre égett.

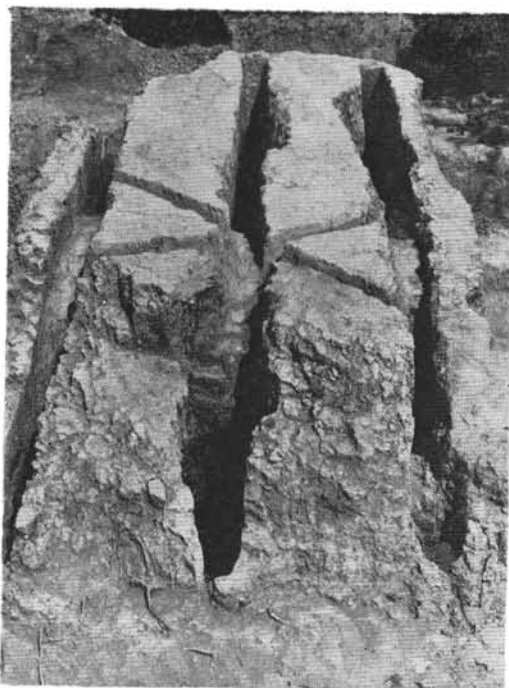
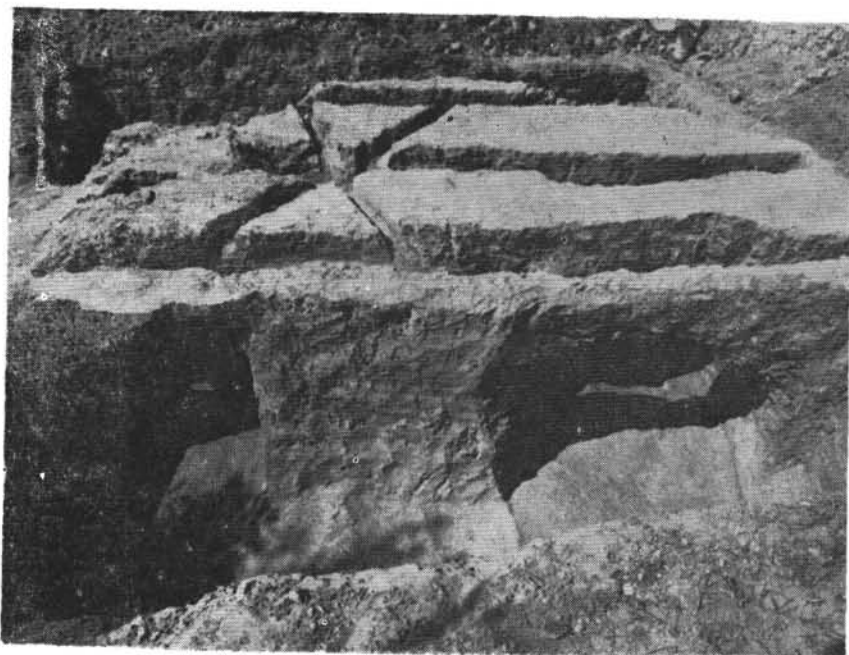
A feltárás során felmerült annak a lehetősége, hogy a most feltárt kemence azonos lehet a Csallány G. által egyszer már kiásott és lefotózott kemencék egyikével. Ezt valószínűsíti a bolygatatlan altalajtól elütő, paticsszemcsékkel kevert agyagréteg, amelynek alsó szintjén egy újabkori használt lábbeli is előkerült. A Csallány-féle fotók alapján az akkori felszíntől a kemence égetőfelülete mintegy 80—90 cm mélyen került elő.¹²

4. ábra. A várhíti kemence A és B metszete

Csallányék a rostély tetejétől számítva 45—50 cm mélyen ástak le a kemence mellett. Az eredeti állapotában megmaradt betöltés tanúsága szerint a két tűzteret nem bontották ki. Ezt most feltárva, a tűzterek alján 5—6 cm vastag hamuréteget, fölötté vörös, égett agyagmorzsalékos betöltést találtunk néhány negyed- és féltéglával együtt. A szelvényünkbe eső, mintegy 100 cm hosszú, a tűzterekhez dél felől csatlakozó, a kemenceszájtól fokozatosan szélesedő tüzelőárkok alja is tapasztott volt és a kemencék felé enyhén lejtettek. Az objektum feltárásakor korhatározó leletanyag nem került elő (3—4. ábra, 3. kép, a—b).

¹² A két kemence azonosságát döntően bizonyítja az eddigiek mellett, hogy mindkét kemence északkeleti sarkán hasonló törésvonal látható. (1. kép a. és b.)

3. kép. Az 1987-ben feltárt kemence délről és nyugatról nézve

A kemence funkciója, kora és párhuzamai

A feltárt objektum pontos párhuzamát sem a római, sem pedig a középkori, publikált hazai kemencék között nem találtam. Használatára és korára csupán a betöltésből előkerült téglatöredékek utalnak. Ezek minősége, az agyag eldolgazása és kiégetése, a téglák mérhető adatai, vastagsága és szélessége egyaránt kizárják a római korra való keltezését,¹³ inkább a kemence középkori használatát valószínűsítik. Mivel a kemence nem téglából épült, hanem az agyagos altalajba vájták és felépítménynek nyoma sem volt, ezért az előkerült téglatöredékek alapján az objektumot tégláégetőnek határozhatjuk meg.

Készítésének és használatának közelebbi időpontját azonban a néhány téglatöredék alapján meghatározni nem lehet. Felmerül ugyan annak a lehetősége, hogy a keskenynek és vékonyak tekinthető téglák alapján inkább Árpád-kori használatra gondoljunk,¹⁴ de ez is csak részben lehetséges. A középkori templomokon végzett falkutatásoknál ugyanis bebizonyosodott, hogy a 14—16. században a nagyobb méretűek mellett készítettek és használtak kisebb téglákat is. Az épületek egyes pontjain ugyanis (boltozatoknál vagy áthidalásoknál) az általánosan használt tégláknál vékonyabbakra is szükség volt. Az elmondottak miatt tehát közvetlen régészeti bizonyítékokkal nem tudjuk a tégláégető kemence korát meghatározni.

Az eddig feltárt tégláégető kemencék korhatározó régészeti leletanyagban való rendkívüli szegénysége tette indokolttá,¹⁵ hogy geofizikai kormeghatározási módszereket hívjunk segítségül. A várható kemencéből archeomágneses kormeghatározásra vett minták vizsgálatából kiderült, hogy a kemence készítésének és használatának ideje: 1300 ± 30 év.¹⁶ A várható téglatöredékek méretei is inkább az Árpád-korra, s nem a középkor későbbi időszakára való keltezést valószínűsítették.

Békéscsaba—mezőmegyeri tégláégető kemence

Békéscsabától északra, a mezőmegyeri határrészen egy, a környezetéből alig 1—1,5 méterre kiemelkedő, É—D-i part helyezkedik el. A magaslat keleti oldalán egy, a szabályozás előtt még bizonyára élő vízfolyás kiszáradt medre húzódik. A másik

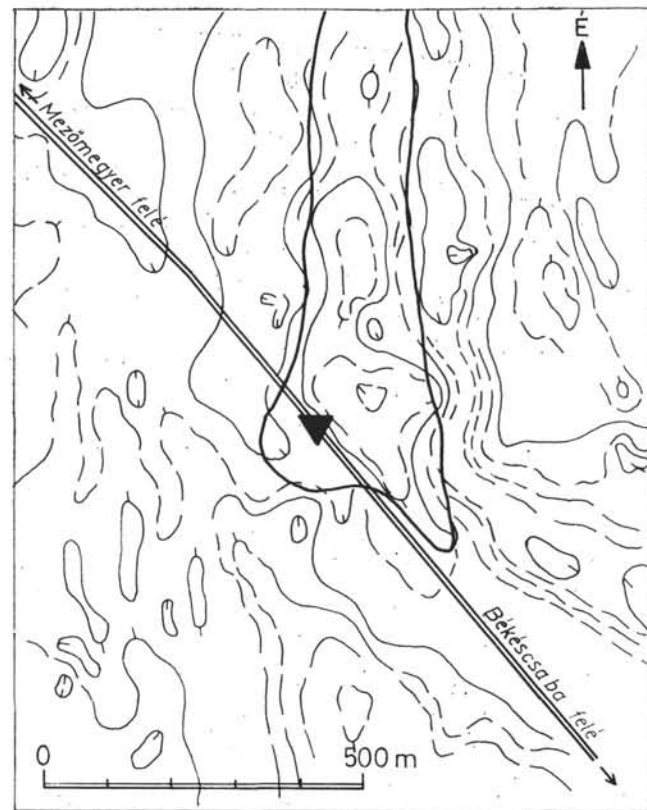
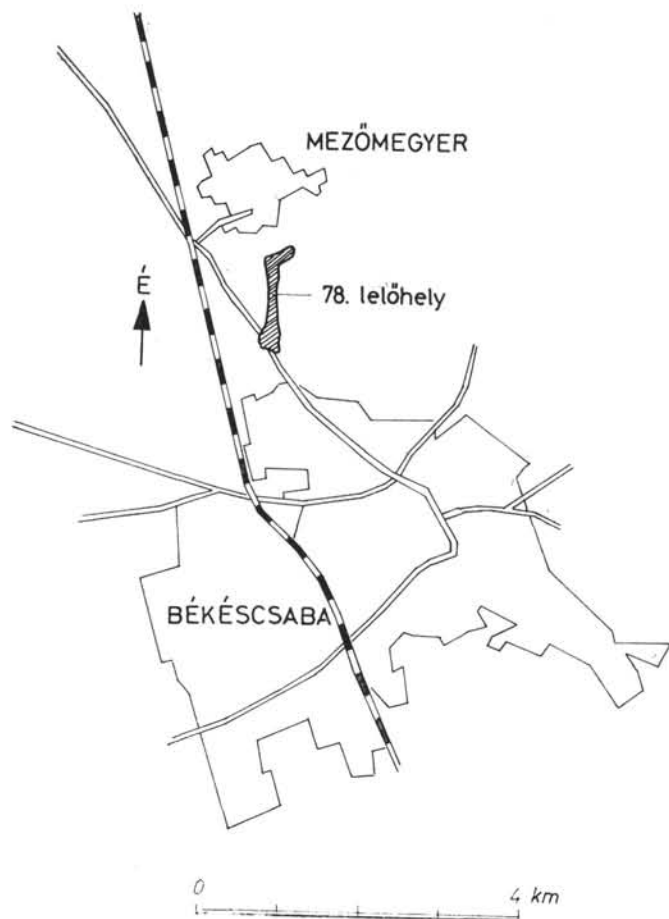
¹³ A téglák vastagsága: 4,5—5 cm, szélessége: 14,5—16,5 cm. Csongrádi Múzeum: 88. 46.1 ltsz.

¹⁴ MÉRI ISTVÁN 1964. 7., KOVALOVSKZI JÚLIA 1986. 112.

¹⁵ LŐRINCZY GÁBOR 1984. 157.

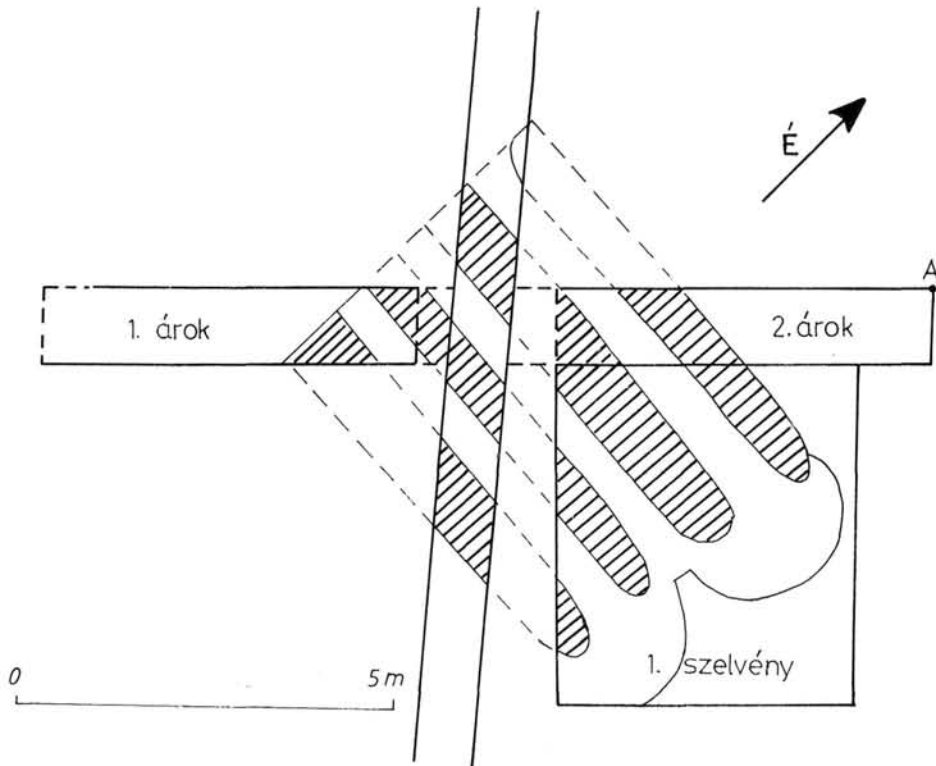
¹⁶ A vizsgálatokat DR. MÁRTON PÉTER (ELTE Geofizikai Tanszék) végezte el. Eredményeit baráti levélben foglalta össze, melyet szíveségéből közölhetek.

A Csongrád-várháti tégláégető archeomágneses kora. 1987. VIII. 7-én a kemence különböző részeiből összesen 24 db függetlenül orientált mintát vettünk. A minták tájolását mágneses kompasszal és ahol lehetett a napárnyék segítségével is elvégeztük. A mintákból a laboratóriumban 2,5 cm átmérőjű és magasságú hengereket fűrtünk ki, átlagban mintánként kettőt (vagy többet). A magnetométeres mérések JR—4 típusú közetgenerátoron történtek, mágneses tisztításra hőkezelést alkalmaztunk. Ennek segítségével meggyőződünk arról, hogy minden egyes minta stabil mágnesezettségű 400 °C után egyetlen, a kemence utolsó felmelegítése utáni lehűlés idejére datálható mágnesezettségű. Ennek irányát mintánkénti átlagolással, illetve a mintaátlagok átlagolásával határoztuk meg. $D = 16,3^\circ$, $I = 56,9^\circ$, $k = 253$, $1,9^\circ$ statisztikai méterekkel. A datálásra jelenleg használt szekuláris variációs görbék alapján (MÁRTON P. (1968) *Archaeomagnetic directional results from Hungary*. *Geophys. J. R. astr. Soc.* 86. 719—725.) az objektum archeomágneses kora: i. u. 1300 ± 30 év. A módszerre: MÁRTON PÉTER—GÖMÖRI JÁNOS: Kísérletek archeomágneses mérések alkalmazására égetett agyagobjektumok keltezésében. *Magyar Geofizika* (1986) XVII. 143—153. A kézirat lezárása után jelent meg MÁRTON PÉTER: Néhány újabb archeomágneses adat a szekuláris variáció görbéihez. *Magyar Geofizika* (1989) XXX. 1. 26—36., ahol a szerző a várható kemence korát a levélben megadottaktól valamivel tágabban, 1300 ± 60 évben adja meg.

5. ábra. a) A békéscsaba-mezőmgyeri lelőhely helyszínrajza, b) A kemence előkerülési helye

oldalán a terület ellaposodik. (5. ábra) Az enyhe kiemelkedésű part délnyugati sarkában, a Békéscsaba—mezőberényi műút nyugati oldala mellett, 1985-ben gázvezeték árkának ásása során vörös színű omladék került elő. A leletmentő ásatás keretében, Szatmári Imre békéscsabai régész két kutatóárokkal és egy szelvényrel egy $6,5 \times 4,5$ méter alapterületű kemence részletét tárta fel.¹⁷ (6. ábra)

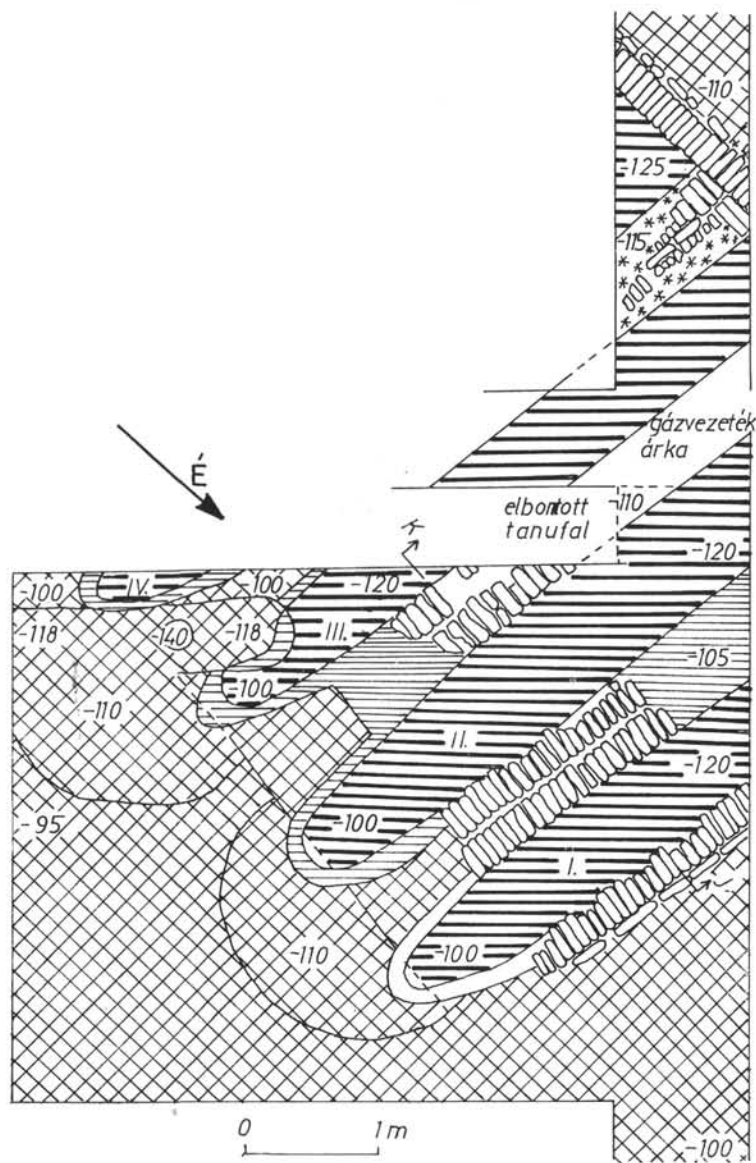
6. ábra. A békéscsabai ásatás felszínrajza

A földbeásott, a mai felszíntől 120 cm mélyen kialakított, három agyagpados, négy tűzteres kemence előkerült részletéből teljes biztonsággal kiserkeszthető annak formája és mérete. A kemencében a hossz tengellyel párhuzamosan voltak kialakítva az agyagpadok és köztük a tűzterek. Az alig 20 cm magas agyagpadokat a hosszanti oldalára fektetett és lapjaival egymás mellé illesztett téglákkal magasították, emelték meg. Ezen a téglasoron, egyes helyeken megszakítva, légjáratokat alakítottak ki. A tűzterek alján, melyek mintegy 15 cm vastagon voltak átégve, mintegy 10 cm vastag faszénréteget bontottak ki. A kemenceszájaktól a tűzterek fokozatosan lejtettek, a szintkülönbség mintegy 25 cm volt. Az oldalfalak és a kemence vége az agyagpadokhoz hasonlóan téglából volt építve úgy, hogy a külső oldalukat hosszabbik élére fektetett téglasorral takarták. A kemence előterében a fűtőnyílások előtt két sekély, félköríves munkagödör volt. Egy-egy gödörből két-két tűzteret tudtak fűteni. (7.

¹⁷ Köszönettel tartozom Szatmári Imrének a kemence publikálásának átengedéséért. A lelőhely a Békés megyei topográfiában a Békéscsaba 78. számú.

ábra, a—b) A kemence használatára az omladékból előkerült későközépkori, — 14—16. századra keltezhető — kerámiatöredékek utalnak.¹⁸

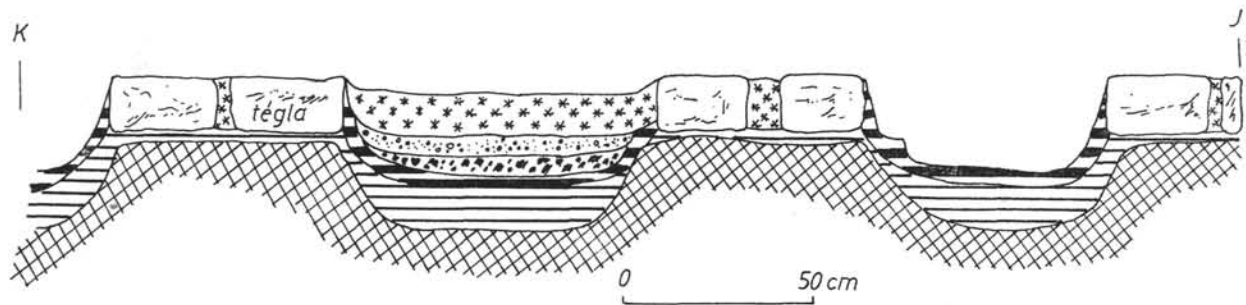
A várható kemencével teljesen megegyező objektumot nem találtunk a hazai szakirodalomban, sőt a hasonló kialakítású és funkciójú kemencék száma is igen

7. ábra a) A békéscsabai kemence felszínrajza,

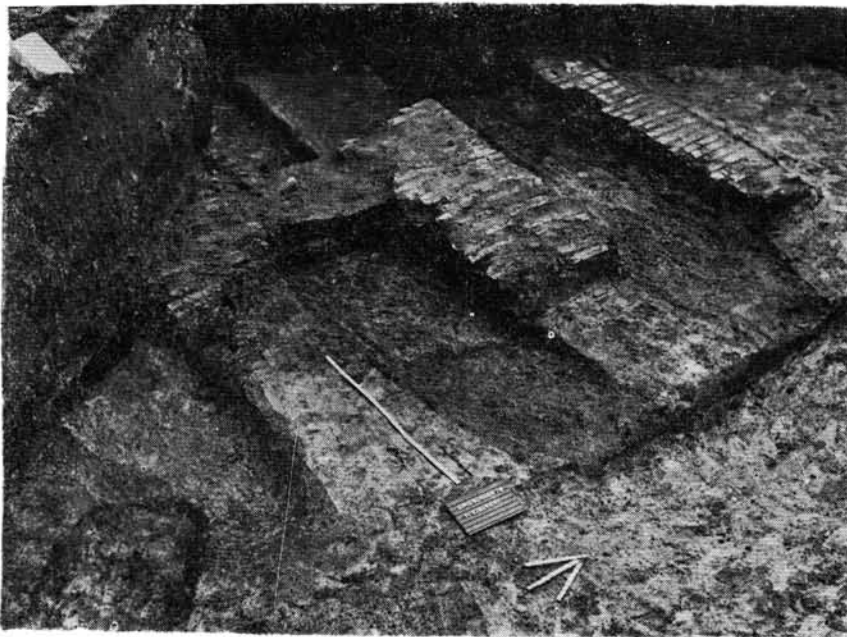
¹⁸ A kemencéből előkerült téglák méretei: 6,5—7×20×31, 5,5×23, 4,5×19,5×18,5, 4,5—5×17,5, 6×16—16, 5,5×14, Békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum: 86.3.22—28. ltsz.

- *tégla-keménységűre átégett agyag*
- *piros, átégett agyag*
- *„salétromos”*
- *faszén*
- *paticsos, tömör, piros omladék*
- *sárga altalaj*

b) A kemence k—j metszete

csekély. Eddig öt lelőhelyről 8 olyan objektumot közöltek, amelyeket funkciójuk alapján kapcsolatba hozhatunk a Várháton feltárt kemencével. Elsőnek említhetjük a *Hetényben (Chotin)* előkerült, ma még részletesen nem ismertett kemencét. A közel négyzetes alaprajzú, agyagba vájt kemence három tűztérrel rendelkezett.¹⁹ Ezzel a típussal azonos az a két kemence, melyet *Dömösön* tárt fel Gerevich László. Ez utóbbiak szintén 3—3 tűztérrel rendelkeztek, de a hetényinél hosszabbakra voltak kiképezve.²⁰ Amennyire a közölt fényképek alapján megállapítható, a dömösi két

4. kép. A békéscsabai kemence délnyugat felől

kemence közül az egyiknek az oldalfalait téglával rakták ki. A *zentai Mákosparton* leletmentés során előkerült és feltárt téглаégető agyagpadjai között két tűztér volt kialakítva. (8. ábra) Az agyagpadokat itt tűzcsatornák kötötték össze, melyek az egyenletesebb hőeloszlást biztosították.²¹ Gerevich László a dömösi kemencéket a statigrafiai megfigyelések alapján a 14. század előtti időszakra keltezte, Szekeres László pedig a zentai használatának az idejét az előkerült néhány kerámiatöredék alapján a 13—14. századra határozta meg.

Formáját tekintve a zentaihoz áll legközelebb a *Tiszalök-Kövestelken* feltárt három téглаégető kemence.²² A 3—5 tűztérrel kialakított, agyagba vájt, téglalap alakú kemencék közül a 2. és 3. számú kemence agyagpadjai téglával voltak kirakva. Ebben hasonlítanak az egyik dömösi kemence megoldásához. A tiszalöki 1. és 3. számú kemence agyagpadjaiban a zentaihoz hasonlóan vájt tűzcsatornákat bontottunk ki.

¹⁹ GEREVICH LÁSZLÓ 1983. 409.

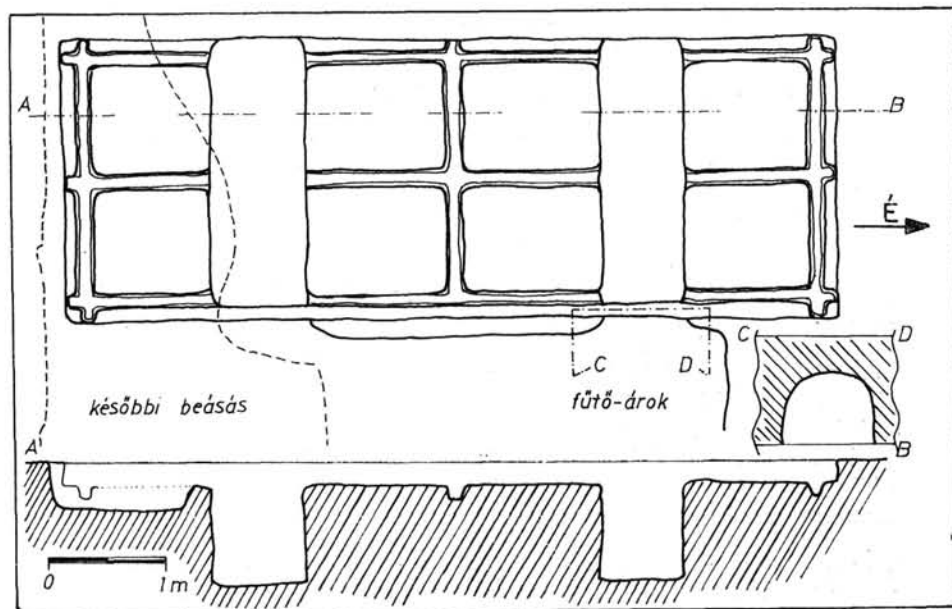
²⁰ U. o.

²¹ SZEKERES LÁSZLÓ 1985. 32.

²² LŐRINCZY GÁBOR 1984. 155—163.

A három tiszalóki kemencét korhatározó leletanyag hiánya miatt 1982-ben csupán történeti megfontolások alapján, s csak feltételesen lehetett téглаégetőnek meghatározni és használatát az Árpád-korra keltezni.

Az eddig felsoroltaktól eltérő a *pókaszeptki* kemence.²³ A négyzetes kiképzésű, agyagba ástott és ugyanakkor döngölt agyagból épített kemence rostélyos szerkezetű. Vándor László szerint a téглаégetés mellett mészégetésre is használták a 13. században.

8. ábra. A zenta-mákosparti kemence (Szekeres László nyomán)

Agyagba vájt, három tűzcsatornás kemencét tárt fel 1980–81-ben Valter Ilona *Őriszentpéteren*. A 33 m²-nyi égetőfelülettel kialakított, agyagpados kemencét téglából és folyami kavicsból kiképzett rostélyal építették. A kemence kivételesen rendelkezett jól keltezhető régészeti leletanyaggal és a reá vonatkozó írott forrással is. Ezek alapján az őriszentpéteri kemencét az 1500-as évek elején használták. Írott adat van arra is, hogy itt téглаégető műhely volt, a feltárássra került kemence tehát valószínűleg nem magában állt, hanem egy műhelyegyütteshez tartozott.²⁴

Áttekintve az eddig ismert középkori téглаégető kemencéket, megállapítható, hogy a Csongrád-Várháton feltárt objektum a vele megegyező funkciójú kemencék közül leginkább pókaszeptki kemencével hozható összefüggésbe. Nem tévesztve szem elől a köztük lévő eltéréseket (alakjukban és méretükben kimutatható különbséget), mégis elmondhatjuk, hogy a tűztér és az égetőtér között kialakított, állandó rostély meglelte közös bennük. Ez egyben meg is különbözteti őket a többitől. A Pókaszeptken megfigyelttel ellentétben azonban a Várháton égetett mészdarabokat nem találtunk. Ezért az itt feltárt kemencét csak téглаégetésre használhatták.

²³ VÁNDOR LÁSZLÓ 1981. 73–76.

²⁴ VALTER ILONA 1987. 139–155. Köszönettel tartozom Valter Ilonának, hogy megismerhettem és felhasználhattam a megjelenés alatt álló tanulmányának kéziratát.

Középkori tégláégető kemencék a Kárpát-medencében

Az igen ritkán előkerülő és ismertté vált kisszámú középkori tégláégetőket és a rájuk vonatkozó ismereteinket legutóbb Valter Ilona foglalta össze. A négy különböző helyről ismert 7 kemence alapján megállapította, hogy a középkori kemencéket agyagba vájták. Ezek közül a pókaszepteki kemence tér el, ahol szilárd anyagból kialakított rostély került elő. Ilyen szempontból hasonlít a Pannoniában előkerült római kemencékre. Ez utóbbiak, ellentétben a középkori tégláégetőkkel, állandó boltozattal is rendelkeztek. A néprajzi szakirodalomban boksa kemencének nevezett típust Valter Ilona kelet-római hagyományokból eredezteti. Ezek szívós továbbélését és meglétének szórványos előfordulását még a 20. században is megfigyelték a Balkánon és a Kárpát-medencében. A boksa, ill. a szilárd anyagból épített mezei kemence közötti átmeneti formának tartja az Őriszentpéteri és a tiszalöki kemencéket. A rendelkezésre álló igen gyér adatok alapján megrajzolja a tégláégetés menetét.²⁵

Tanulmányának megírása óta újabb kemencék kerültek elő, ill. váltak ismertté. Így az alábbi helyekről sorolhatunk fel középkori tégláégető kemencéket: Békéscsaba-Mezőmegyer, Csongrád-Várhát, Doboz-Faluhely,²⁶ Dömös²⁷, Gyula-Szeregháza,²⁸ Hetény (Chotin),²⁹ Őriszentpéter,³⁰ Pókaszeptek,³¹ Tiszalök-Kövestelek,³² Zenta-Mákospart³³. A felsorolt 10 lelőhelyről több-kevesebb információ alapján 15 kemencéről tudunk biztosan. A lelőhelyek többségéről egy-egy kemencét ismerünk. Ennek ellenére véleményünk szerint szinte mindegyik lelőhelyen számolhatunk több kemence meglétével és egyidejű működésével. Békéscsabán a leletmentés és az azt követő szondázó ásatás csak a fentebb ismertetett kemencére és az attól nem messze lévő középkori templom feltárására korlátozódott. Nem tartjuk kizártnak, hogy a kemence környezetében újabb kerüljön elő. Számolhatunk ezzel akkor is, ha tudjuk, hogy a gázvezeték árkának ásása során, annak vonalában csak egy objektum vált ismertté.

Egy kemence került elő Csongrád-Várháton az 1936-os útépités közben. Ezen kívül ismerjük az út nyugati oldala mellett feltárt kemencét, valamint az út vonalától keletre, az iskola kerítésének építésekor megfigyelt kemence hozzávetőleges helyét is. Az 1855-ös árvíz által kimosott kemencét nem tarthatjuk azonosnak az eddig említett kemencék egyikével sem, mivel mindhárom a domb tetején került elő. Ezért ezt feltételeesen a Várhát morotva felé eső oldalára tételezzük fel. (2. ábra)

²⁵ VALTER ILONA 1987. 148—155.

²⁶ KOVALOVSKI JÚLIA 1986. 113.

²⁷ GEREVICH LÁSZLÓ im.

²⁸ A lelőhelyen 1933-ban Implom József ásatott. Egy Árpád-kori templom és a templom körüli sírok mellett két tégláégető kemencét is feltárt. „Megtaláltuk... azt a hatalmas háromszatú kemencét, amelyben a nagyobb méretű téglákat égették. Sőt egy másik kisebb, kétnyílású kemence is napfényre került, melynek boltozott nyílásai a későbbi kisméretű téglákkal voltak kitöltve. Ezeken a téglákon oldalt a készítő három-három ujját benyomta formáláskor, így ezeken könnyen felismerhető jegy van. ...A temetőnek csak kis részét tártuk fel. Ezen a kis területen csak 251 sirt vizsgáltunk meg alaposan. ... Az egyik sírban, amelyben Könyves Kálmán dénárja volt a csontváz száján, a fej körül kezdetleges sírboltképpen a régi méretű téglák voltak felállítva egymás mellett. ...viszont egy másik sírban az újabb fajta kisebb, három ujjnyomatos téglából volt sírboltféle kirakva. Az ebben a sírban talált érem mintegy száz esztendővel későbbi időre mutat.” Implom József: A Városi Múzeum ásatásai, Békés, 1933. nov. 19. Köszönettel tartozom Szatmári Imrének, hogy a lelőhelyre és a rá vonatkozó irodalomra felhívta a figyelmemet.

²⁹ GEREVICH LÁSZLÓ, 1983. 409.

³⁰ VALTER ILONA 1987. 139—155.

³¹ VÁNDOR LÁSZLÓ 1981. 73—76.

³² LŐRINCZY GÁBOR 1984. 155—163.

³³ SZEKERES LÁSZLÓ 1985. 32.

Az eddig megismert téглаégetők között, annak ellenére, hogy feltehetően ez az égetési forma lehetett a leggyakoribb, több szempontból is egyedülálló a Doboz-Faluhelyen megfigyelt kör alaprajzú téглаégetőhely. A gyulai, dömösi és a hetényi kemencék közvetlen környékén csak újabb ásatással dönthető el, vajon működött-e ezek mellett még több kemence is. A zentai leletmentés nagy felülete (400×35 m)³⁴ miatt nem zárható ki, de kevés az esélye újabb kemence előkerülésének. Őriszentpéteren a feltárt kemencén kívül továbbiak meglétéről írásos említés maradt fent.³⁵ A Tiszalökön feltárt és közzétett három kemencén kívül ismerjük a negyedik kemence pontos helyét is.³⁶ (9. ábra) Az előbbiekhöz hasonlóan Pókaszeptken is több kemencét tételezhetünk fel. Véleményünk szerint erre is utalhatnak azok a korábbi bejelentések, amelyek szerint sírásás közben gyakran bukkantak téglafalakra.³⁷

Mindezek alapján joggal feltételezhetjük, hogy ezeken a helyeken kemence-együttesek, téглаégető telepek működtek. Ezek után felmerül a kérdés: a nagyszámú középkori templom és monostor mellett, melyeket az Alföldön leggyakrabban téglából építettek, miért csak ilyen kevés téглаégetőt ismerünk. Ritka előfordulásukat az esetleges előkerülésük mellett magyarázza az is, hogy a kisméretű, viszonylag kevés téglát igénylő falusi templomoknál föld feletti ún. mezei téглаégetéssel kell számolnunk. Ilyennek tartható a Doboz-Faluhelyen megfigyelt téглаégető hely.³⁸ A földbeásott, több éven át is használható téглаégetőket csak a nagyméretű, igen sok téglát igénylő templomoknál és monostoroknál, vagy egyéb épületeknél készíthettek.

Többszöri és több évig tartó használatra utalhat a pókaszepteki és a csongrádi kemencéknél tett megfigyelés. A kemencék égetőfelületét téglákkal fedték le.³⁹

Az eddig ismertté vált tíz lelőhely 15 kemencéjéről a rendelkezésünkre álló adatok alapján — ha végleges megállapításokat nem is — néhány észrevételt tehetünk. A földbe ásott téглаégető kemencék között, kiképzésük alapján megkülönböztethetünk agyagpadosat és rostélyosat. Az agyagpadosoknál talán egy kisebb határfokú, kevésbé hatékony változatot képvisel a hetényi, a dömösi és a tiszalöki 2. számú kemence. Ezeknél a padokban nem alakítottak ki légjáratokat. Az agyagpadokba vájt légjáratokkal kialakított zentai és tiszalöki 1. és 3. számú kemence az előzőekhez képest esetleg egy fejlettebb megoldást jelent. Valamennyi agyagpadosnál a tűztér és az égetőtér közvetlen kapcsolatban volt. Ennek egyik következménye, hogy a tűztérrel közvetlenül érintkező téglák túlégték, jelentősen deformálódtak.

Fejlettebb és hatékonyabb típust képvisel a pókaszepteki és a csongrádi kemence. Itt az állandó rostély alkalmazásával megszüntették a tűztér és az égetőtér közvetlen kapcsolatát. Ennek eredménye az égetőtéren belüli egyenletesebb hőmérséklet lett. Ez minimálisra csökkenthette a túlégett téglák mennyiségét. A rostély kialakítását egy magasabb hőmérsékletet biztosító tüzelési technika tehetette lehetővé.

Állandó rostélya lehetett az őriszentpéteri kemencének is. Erre utal az egyik sar-

³⁴ Uo.

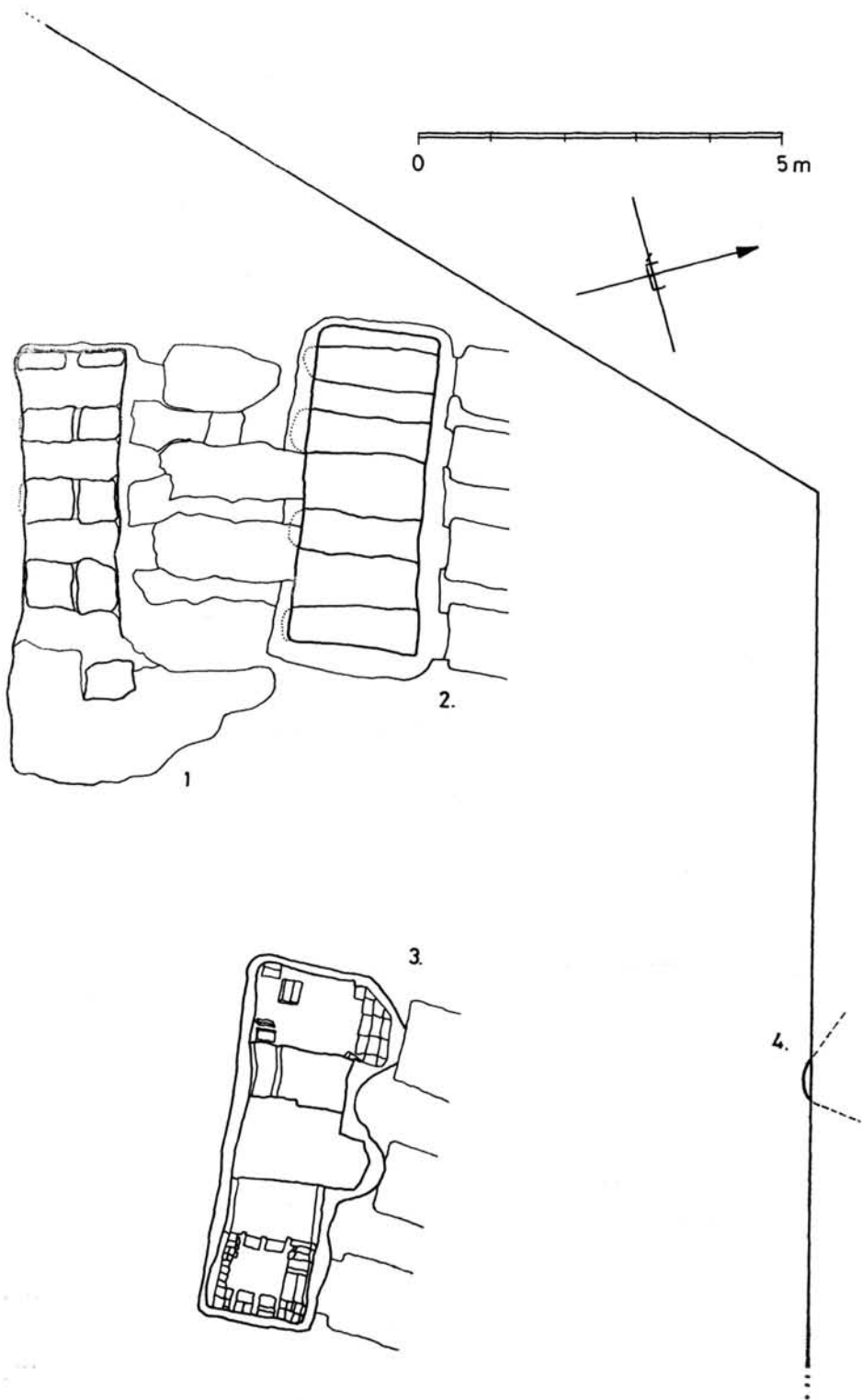
³⁵ VALTER ILONA 1987. 152—153.

³⁶ LŐRINCZY GÁBOR 1984. 155—163. A publikációt követően még folytatódott a területen a feltárás. Az utolsó szelvény sarkában egy újabb kemence vörös kontúrja került elő. Ennek helyét bármikor vissza lehet mérni és egy archaeomágneses kormeghatározás céljából fel lehetne tární.

³⁷ VÁNDOR LÁSZLÓ 1981. 73—76. Nem kizárt, hogy ezek újabb kemencék, és nem a község itt feltételezett középkori templomának falmaradványai.

³⁸ KOVALOVSKI JÚLIA 1986. 113.

³⁹ VÁNDOR LÁSZLÓ 1981. 73—76. Nem tudjuk ma még megmondani, hogy mi a magyarázata annak, hogy az 1936-ban feltárt várható kemence egyik légjáratát lapjára fektetett téglákkal fedték és felületük mintha tapasztva lenne. Míg a másikon hosszanti élére állított téglákat láthatunk olyan helyzetben, mintha az utolsó égetés után maradtak volna helyükön. (2. kép).

9. ábra. A Tiszalök-Kövestelken feltárt kemencék helyzete

kában épen maradt, téglából és folyami kavicsból készült rostély részlete.⁴⁰ Feltehetően az utolsó használat után bontották el a benne lévő téglák kedvéért. A legépebben előkerült tiszalöki, 3. számú kemence téglából épített „hevederívei” is rostélyt tarthattak.⁴¹ Feltételezhetjük, hogy minden tégláégető kemencénél, kivéve talán a dobozi tégláégető helyet, építettek bizonyos értelemben vett rostélyt. A tűztér tetejét áthidalva egyszerűbb és biztonságosabb volt egy sík felületre felépíteni a kiszáradt és az égetésre szánt téglákból a boksát. Így csupán az a különbség az agyagpados és a rostélyos kemencék között, hogy a téglából építetteket minden égetés után feltehetően szétszedték a kiégett téglák kedvéért. Az agyagpadok kialakításával, amely átmenet az agyagba vájt, vagy épített állandó rostély irányába, a felépítendő boksát stabilabbá tették. Ezzel jelentősen csökkenthették a túlégett és részben selejtté váló téglák mennyiségét.

Az ismert kemencék között alakjuk és formájuk alapján is tehetünk bizonyos megkülönböztetést. Egyes kemencéknél a hossz tengelyükkel párhuzamosan alakították ki az agyagpadokat és a tűztereket (Hetény, Dömös, Őriszentpéter, Békéscsaba). A tiszalöki, zentai és a csongrádi kemencéknél a hossz tengelyre merőlegesen alakították ki ezeket. A különbség magyarázatát jelen pillanatban nem tudjuk megadni, feltehetően tüzeléstechnikai oka lehet. Ugyancsak a fűtéssel függhetett össze az a ma még nem túl lényegesnek tűnő különbség, hogy a békéscsabai és az Őriszentpéteri kemencéket félköríves munkagödörből, a tiszalöki és a zentai kemencéket fűtőárokából fűtötték. A különbség az ismert kis esetszám miatt elég viszonylagos, mivel a többi kemencénél vagy nem lehetett jobban rábontani a kemence előterére, vagy a régi ásatásokon ezt nem figyelték meg.

Kisszámú előfordulásuk ellenére az ismertetett kemencék kora felöleli a középkor szinte teljes időszakát. Legkorábbinak tartható a Doboz-Faluhelyen megfigyelt tégláégető hely. Feltehetően a 11. században épített templomhoz szükséges téglákat égették itt.⁴² Korai időszakra, a 11—12. századra keltezhetőek a Gyula-szeregyházi kemencék.⁴³ Időben ezeket követi a dömösi és a hetényi kemencék használata a 12—13. században.⁴⁴ A 13. századra datálható a pókaszepteki⁴⁵ és a csongrádi, valamint feltételesen a tiszalöki⁴⁶ kemencék működése. A 13—14. század tájára keltezhető a zentai kemence⁴⁷ míg a két legkésőbbi és egyben legnagyobb alapterületű kemence az Őriszentpéteri⁴⁸ és a békéscsabai. Ez utóbbiak működése a 15—16. század fordulójára tehető. Nagyfokú hasonlóságuk is egyidejűségük mellett szól.

Három különböző méretű kemencenagyságot különböztethetünk meg. Legkisebbek a 6,6—8,7 m²-nyi égetőfelülettel kialakított tiszalöki és csongrádi kemencék. Ezek kétszerese, 16 m² körüli a zentai és a pókaszepteki objektumok alapterülete. Ezeknél valamivel nagyobb, kb. 19 m²-nyi a dobozi égetőtér felülete. A legnagyobb égetőfelülettel, 29—33 m²-rel a békéscsabai és az Őriszentpéteri kemencék rendelkeztek. Figyelemre méltó, hogy ez utóbbiak 4—5-ször nagyobbak voltak a tiszalöki

⁴⁰ VALTER ILONA 1987. 143.

⁴¹ LŐRINCZY GÁBOR 1984. 160. Ezek a „hevederívek” csak kötőanyag nélkül összerakott téglákból álltak.

⁴² KOVALOVSZKI JÚLIA 1986. 112.

⁴³ Lásd 28. j.

⁴⁴ GEREVICH LÁSZLÓ 1983. 409.

⁴⁵ VÁNDOR LÁSZLÓ 1981. 73—76.

⁴⁶ LŐRINCZY GÁBOR 1984. 163.

⁴⁷ SZEKERES LÁSZLÓ 1985. 32.

⁴⁸ VALTER ILONA 1987. 140—143.

és csongrádi kemencéknél. Mindezekből úgy tűnik, idővel folyamatosan növekedett a kemencék égetőterének nagysága.

Az eddigiek ismerete lehetővé teszi a római kori és a középkori téглаégetők összehasonlítását. A római téглаégető kemencék általános jellemzője, hogy téglából építették, és állandó rostéllyal, valamint boltozattal rendelkeztek. Egységes tűzterüket egy fűtőjáratból látták el fűtőanyaggal. Bár kisméretű, 6—18 m²-es alapterületű kemencéket is ismerünk, az általánosak a 28—30 m² körüliek voltak. Ezek mellett tudtak építeni és működtetni 56—60 m²-es téглаégetőket is.⁴⁹ A középkori kemencéket különböző mértékben az agyagos altalajba vájták, ásták. A változó, 2—5 tűzterrel rendelkező kemencéknél az égetendő téglából kiépített, a tűzterek feletti áthidalással kialakított rostély használata volt a gyakoribb. A pókaszeptki és a csongrádi kemencék tanúsága szerint ismerték az állandó rostély kialakításának technikáját is. Ezek a kemencék nem rendelkeztek állandó boltozattal, hanem minden egyes égetésnél vékony agyagrétegből készítették azt el. Átlagos alapterületük jelentősen kisebb a római téглаégetők méreténél.

A fentiek alapján úgy tűnik, a középkori téглаégetők kialakításánál nem a római hagyományokat és technológiát követték. A római hagyományok részbeni átvételére feltételeken a pókaszeptki és a csongrádi, valamint az őriszentpéteri kemencék esetében gondolhatunk. Erre a pókaszeptki kemence építési módja és a csongrádival azonos, állandó rostélya utal, amelyben a római kemencékhez hasonlóan, légjáratok voltak kialakítva. Az őriszentpéteri kemencénél a rostélyba beépített folyami kavicsok használata alapján gondolhatunk esetleg a római előzményekre.⁵⁰ Ennek végleges eldöntésére ma még igen kevés adat, ill. feltárt kemence áll a kutatás rendelkezésére.

Az eddig ismertté vált középkori téглаégető kemencék közös jellemzője a tájban való hasonló elhelyezkedésük. A zentai és a tiszalöki kemencék gátépítés során, közvetlenül az ártér magas partján kerültek elő. A pókaszeptki kemencét Zala egy patakjának partján tárták fel. Az őriszentpéteri, a Szala patak bal partján működött. A békéscsabai egy mára már kiszáradt ér mellett, a gyulai a Fekete-Körös egyik, szabályozás óta víz nélküli medrének partján került elő. Ezek szerint mindegyik kemencét élővíz mellett alakították ki. A folyó részben a téglavetéshez szükséges vizet, részben a kész téglák szállításának lehetőségét biztosíthatta.

Válamennyi, eddig ismert középkori téглаégető közös vonása a korabeli településre utaló régészeti leletek igen kis számú előfordulása. Ezek alapján feltételezhetjük, hogy a településtől mindig távol jelölték ki a téглаégető telep helyét. De nemcsak a településtől, a téglák felhasználási helyétől is viszonylag távol. De ez a távolság nem volt olyan nagy, hogy ne lehessen a gyártási és a felhasználási hely kapcsolatára következtetni.

A zentai kemencét Szekres László az alig egy kilométerre lévő Bátka falu templomának építésével hozta összefüggésbe.⁵¹ A tiszalöki kemencékben égetett téglák rendeltetési helyét csupán találgatni tudjuk. A földrajzi közelsége alapján gondolhatunk az alig 4—5 kilométerre lévő löki Szent Miklós tiszteletere épített templomra, vagy az ennél közelebb feltételezhető Gyomán falu Szent Mártonnak szentelt egyházára is.⁵² A dömösi kemencékből kikerülő téglák felhasználási helyével kapcsolat-

⁴⁹ LŐRINCZ BARNABÁS: Téглаégető kemencék Pannóniában, in.: *Iparrégészet I.* 1981. Veszprém, szerk. Gömöri János.

⁵⁰ BÉRES MÁRIA: 1982/83—1. 178—179.

⁵¹ SZEKERES LÁSZLÓ 1985. 62.

⁵² MEZŐ ANDRÁS—NÉMETH PÉTER: 1972. 124—125.

ban Gerevich László nem foglalt állást,⁵³ azokat vagy a káptalani templom, vagy a királyi udvarház építésénél használták fel. A Hetényben feltárt kemencét csak feltételesen hozhatjuk kapcsolatba a falu Árpád-kori templomával, a pókaszepetki kemence⁵⁴ esetében ez Vándor László szerint bizonyos. Az előbbiekhöz hasonlóan, a békéscsabai és a gyulai kemencék esetében is a közelükben előkerült templomok építésénél használhatták fel az ott égetett téglákat. Ennek bizonyítása még a jövő feladata. Az ismertek közül egyedülálló az őriszentpéteri téglák felhasználása a huszárvár építésénél és folyamatos javításánál.⁵⁵

Csongrád-Várháton több tényező együttes megléte tette lehetővé a műhely (műhelytelep) kialakítását. A téglavetéshez szükséges ártéri agyag szinte korlátlanul rendelkezésre állt a vékony humuszréteg alatt. A nyerstégla készítéséhez szükséges jelentős mennyiségű vizet nemcsak a Várhátat körülvevő mocsaras területről nyerték, hanem főleg a dombot északnyugatról megkerülő egykori Körös-ág — az Árpád-korban minden valószínűség szerint bővizű morotva — biztosíthatta. Az égetéshez szükséges fa az ártéri erdőben rendelkezésre állt. Mindezek mellett döntő lehetett a hely kiválasztásában az is, hogy a falutól távolabb kellett a téglavetést és az égetést végezni, mivel ez utóbbi tűzveszélyes volt a településre.

A Várháton működő téglavető kemencék termékét nem helyben használták fel. Erre egyrészt a leletanyag teljes hiánya, másrészt a hely földrajzi adottsága utal. A mély fekvésű, vízjárta területből kiemelkedő Várhát magaslatához a legközelebbi, emberi megtelepedésre és megélhetésre alkalmas terület az alig 3 km-re lévő Ellés homokdombja. Itt építették fel a Bor nemzetség monostorát a 13. század végén. A földrajzi környezet és adottság szinte kínálja a két helyszín és objektum összekapcsolását. A közvetlen kapcsolatot a már említett morotva biztosította. (1. ábra) A várháti téglákat a morotva vizén, tutajokon szállíthatták az ellési monostor építéséhez.

Ezt valószínűsítik a monostorra vonatkozó források és a kemence közel egyidejűsége is. Az archeomágneses kormeghatározás szerint az 1987-ben feltárt várháti kemence használatának ideje a 13—14. század fordulójára tehető; az Ellés monostorára vonatkozó első írásos adat pedig 1306-ból származik.⁵⁶

A csongrádi múzeumban található, ill. az elmúlt 10 év során a helyszínen begyűjtött ellési téglák jellegük és méreteik alapján a monostor későbbi bővítéséből származnak. A téglavető és a monostor kapcsolatát egyértelműen és közvetlen módon csak az utóbbi feltárását követően lehet eldönteni. Ebben az esetben egy másik természettudományos vizsgálattal, pl. a termolumineszcens módszer segítségével össze lehetne hasonlítani a várháti és az ellési korai téglákat. Addig a kemencék és Ellés monostor kapcsolatát csak feltételesen kezelhetjük.⁵⁷

⁵³ GEREVICH LÁSZLÓ 1983.

⁵⁴ VÁNDOR LÁSZLÓ 1981. 73—76.

⁵⁵ VALTER ILONA 1987. 152—153.

⁵⁶ GYÖRFFY GYÖRGY: 1987. 895. A monostor ekkori nagyságát jelzi, hogy a Bor nembeli tulajdonosok 200 márkáért adták zálogba Kopasz nádornak.

⁵⁷ A rajzokat Czabarka Zsuzsa grafikus, a békéscsabai kemence fotóját Szatmári Imre, a csongrádi 1987-ben feltárt kemence fotóit a szerző készítette. A Csallány-féle fotók a szentesi Koszta József Múzeumban található üveglemezokről készültek.

IRODALOM

- Béres Mária**
1982/83 Egy kavicsboltozós Árpád-kori téglakemence vizsgálata. MFMÉ 1982/83—1. Szeged, 173—187.
- Csallány Dezső**
1961 Adatok Attila székhelyének kérdéséhez. JAMÉ II. (1959) 1961. 19—31.
- Gerevich László**
1983 The royal court (curia), the provost's residence and the village at Dömös. AAH XXXV/1983/3—4. sz. 385—409.
- Győrffy György**
1987 Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza, I. Budapest.
- Implom József**
1933 A Városi Múzeum ásatásai. Békés, 1933. nov. 19.
- Kovalovszki Júlia**
1986 Árpád-kori települések Doboz határán. In.: Arany János Múzeum Közleményei IV. Nagykőrös, 105—117.
- Lőrincz Barnabás**
1981 Téglaegető kemencék Pannóniában. In. Iparrégészet I. 1981. 77—94. Szerk.: Gömöri János.
- Lőrinczy Gábor**
1984 Árpád-kori téglaegető kemencék Tiszalök-Kövestelken. In. Iparrégészet II. 1984. 155—164. Szerk.: Gömöri János.
1988 A csongrádi múzeumi törekvések első korszaka. Farkas Sándor régészeti tevékenysége és a Városi Múzeum. In.: Mozaikok Csongrád város történetéből. Csongrád, 1988. 7—21.
- Méri István**
1964 Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában. Régészeti füzetek II. Budapest.
- Mező András—Németh Péter**
1972 Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára. Nyíregyháza.
- Szekeres László**
1985 Középkori téglaegető kemence Zenta-Mákoson. In.: Múzeumi kutatások Csongrád megyében 1985. Szerk.: Juhász Antal. Szeged, 30—35.
- Tari László**
1979 Hol volt Attila főszálláshelye? — Adatok a Csongrád-várháti lehetőséghez. In.: Mozaikok Csongrád város történetéből. Csongrád, 1979. Szerk.: Bálint B. Gyula.
- Valter Ilona**
1987 Az őriszentpéteri középkori téglaegető kemence. Com. Arch. Hung. 7. 1987. 139—155.
- Vándor László**
1981 A pókaszepteki kemence. In.: Iparrégészet I. 1981. 73—76. Szerk.: Gömöri János.
- Zalotay Elemér**
1949 A történész munkájának értelme. Az ember élete a Körös—Tisza tájon. Szentes, 1949. Kézirat a szentesi Koszta József Múzeum adattárában 73. 922. A.